

Fornleifaskráning í Ölfushreppi I. Fornleifar í Þorlákshöfn

Hildur Gestsdóttir

**Fornleifastofnun Íslands
FS081-99011
Reykjavík 1999**

© *Fornleifastofnun Íslands*
Bárugötu 3
101 Reykjavík

Sími: 551 1033
Fax: 551 1047
Netfang: fsi@mmedia.is

Efnisyfirlit

1. KAFLI. INNGANGUR.....	4
2. KAFLI. UM FORNLEIFASKRÁNINGU	6
LÖGBUNDIN SKILGREINING Á FORNLEIFUM	8
3. KAFLI. FYRRI FORNLEIFAKÖNNUN.....	10
4. KAFLI. BYGGÐASAGA	11
5. KAFLI. FORNLEIFASKRÁ	13
FORNLEIFASKRÁ.....	15
ÁR-548 Þorlákshöfn.....	15
ÁR-720 Fornleifar á fleiri en einni jörð.....	32
6. KAFLI. FORNLEIFAR OG BYGGÐ Í ÞORLÁKSHÖFN	33
BÆJARHÓLAR OG BÆJARSTÆÐI.....	33
ÚTIHÚS OG TÚNGARÐAR.....	33
TÚN OG GARÐAR.....	34
STÉKKIR OG KVÍAR	34
BEITARHÚS OG SEL	35
VATNSBÓL.....	35
KUML OG KIRKJUGARÐAR	35
LEIÐIR	35
VERMINJAR	36
7. KAFLI. VERNDUN OG KYNNING Á FORNLEIFUM Í ÞORLÁKSHÖFN	37
8. KAFLI. NIÐURLAG.....	39
9. KAFLI HEIMILDASKRÁ.....	40

Skrá yfir kort

Kort 1. Minjar á aðalskipulassvæði Þorlákshafnar

Kort 2. Aðal minjasvæðið í Þorlákshöfn

1. kafli. Inngangur

Fornleifaskráning hófst í Þorlákshöfn í janúar 1999 er gerð var svæðisskráning fornleifa í Ölfushreppi. Þá var safnað heimildum um fornminjar í sveitarfélaginu fyrir Ölfushrepp og voru þá skráðar upplýsingar um 48 staði í landareign Þorlákshafnar, en nú stendur yfir gerð aðalskipulags fyrir Þorlákshöfn.

Vettvangskönnun á jörðinni fór fram 9. febrúar 1999 og 41 staður skráður var þá. Flestir minjastaði innan aðalkipalagssvæðisins voru skoðaðir, þ.m.t. allir staðir á þéttbýlis- og framkvæmdarsvæðum, en nokkrar vörður og leiðirvoru ekki skoðaðar.

Efnisskipan í þessari skýrslu er hin sama og í öðrum skýrslum um aðalskráningu fornleifa.¹ Á eftir inngangi er yfirlit um löggjöf, aðferðir og hagnýtingu fornleifaskráningar (2. kafli). Eru þessar samantektir jafnan birtar með fornleifaskráum í því skyni að sveitarstjórnir og stofnanir þeirra geti betur nýtt sér efni skráningarinnar og haft til hliðsjónar við aðrar framkvæmdir, s.s. skipulagsmál, minjavernd og ferðaþjónustu. Þá er greint frá fyrri fornleifarannsóknnum á skráningarsvæðinu (3. kafli) og byggðasögu sveitarinnar (4. kafli). Í þeim kafla er fjallað um heimildir um landnám og elstu byggð á skráningarsvæðinu og fjallað um þróun byggðar á seinni öldum, byggt á ritheimildum jafnt sem niðurstöðum fornleifaskráningar. Síðan er birt skrá yfir fornleifastaði sem kannaðir voru 1998 (5. kafli). Í skráningarkerfi FSÍ eru minjastaðir flokkaðir eftir jörðum. Er miðað við jarðaskiptingu eins og hún kemur fyrir í Jarðatali Johnsens frá 1847 og byggir tölusetning jarðanna á því. Hver jörð fær sérstakan kafla þar sem gerð er grein fyrir takmörkum jarðarinnar, breytingum á þeim og öðrum upplýsingum sem geta varpað ljósi á sögu byggðar og búskapar á staðnum. Hverri jörð fylgir síðan skrá með ítarlegri umfjöllun um hvern minjastað með teikningum þar sem við á. Með hverri jörð fylgir einnig minjakort sem sýnir minjastaði, örnefni og aðrar upplýsingar sem tengjast fornleifum og horfnum búskaparháttum. Í 6 kafla eru dregin saman megineinkenni byggðar og fornleifa á skráningarsvæðinu og í 7 kafla eru settar fram tillögur um verndun og kynningu einstakra staða og fjallað um nauðsynlegar aðgerðir í þá átt.

¹ Sbr. Adolf Friðriksson & Orri Vésteinsson, *Fornleifaskráning í Eyjafirði I-*, Fornleifastofnun Íslands & Minjasafnið á Akureyri, Akureyri 1994-.

Fornleifaskráning í Þorlákshöfn var gerð fyrir Ölfushrepp af Fornleifastofnun Íslands. Hildur Gestsdóttir gerði skráninguna og er höfundur skýrslu þessarar. Sérstakar þakkir fyrir veitta aðstoð fá Sigurður Jónsson hjá Ölfushreppi, Gísli Gíslason hjá Landmótun, Þór Magnússon, Þjóðminjavörður og Guðmundína Haraldsdóttir nemi.

2. kafli. Um fornleifaskráningu

Hátt á aðra öld er liðið síðan skráning fornleifa hófst á Íslandi en þó er enn langt í land að til sé heildstæð skrá um fornleifar á Íslandi. Á síðustu áratugum 19. aldar voru margir minjastaðir kannaðir á vegum Hins íslenszka fornleifafélags, einkum og sérílagi staðir sem á einn eða annan hátt tengdust fornsögum og sögu þjóðveldisins. Eftir aldamótin dró úr fornleifakönnun á vegum félagsins og var þráðurinn ekki tekinn upp að nýju fyrr en um og eftir 1980.

Skoðanir manna á því hvað teljast fornleifar hafa breyst mikið á þessum tíma. Byggingar sem voru hversdaglegar fyrir hundrað árum síðan eru nú orðnar minjar um horfna lífshætti. Skilningur hefur vaknað á nauðsyn þess að skrá upplýsingar um slíkar minjar og vernda þær fáu sem eftir eru fyrir komandi kynslóðir. Nauðsynlegum upplýsingum um gerð og ástand fornleifa er aðeins hægt að afla með vettvangsathugun, og við það er venjulega átt með hugtakinu fornleifaskráning. Til þess að vettvangsathugun komi að fullu gagni verður þó fyrst að taka saman ýmiskonar upplýsingar, bæði skriflegar og munnlegar, sem vísa á minjastaði og geta gefið vísbendingar um hlutverk mannvirkjaleifanna. Slík heimildakönnun er nauðsynlegur undirbúningur undir vettvangsathuganir en hún getur líka skilað sjálfstæðum niðurstöðum. Nægilegar heimildir eru til, til að gefa grófa mynd af fjölda, eðli og ástandi minja á ákveðnum svæðum, og skipuleg heimildauttekt í því skyni getur komið að gagni við skipulagsgerð jafnt sem minjavernd og rannsóknir. Af þessum ástæðum hefur Fornleifastofnun Íslands á undanförnum árum unnið að þróun aðferða við fornleifaskráningu sem fela í sér að skráningunni er skipt þrjú afmörkuð stig og eru þar höfð til viðmiðunar hin þrjú stig skipulagsvinnu. Svæðisskráning er gerð fyrir svæðisskipulagsgerð, aðalskráning fyrir aðalskipulagsgerð og deiliskráning fyrir deiliskipulagsgerð. Svæðisskráning felst í öflun heimilda um fornleifar á viðkomandi skipulagssvæði og söfnun gagna sem gefa margvíslegar vísbendingar um menningarminjar. Markmið svæðisskráningar er að gefa heildaryfirlit um ástand og eðli menningarminja á skipulagssvæðinu, finna og skilgreina svæði og staði sem eru sérstaklega athyglisverðir eða í sérstakri hættu og vera undirbúningur undir aðalskráningu fornleifa. Aðalskráning felst í vettvangsvinnu og miðar að því að staðsetja og kortleggja einstaka minjastaði og lýsa þeim á

skipulagan hátt. Deiliskráning er síðan nákvæmari úttekt á litlu svæði og er unnin samhliða áætlanagerð um endanlega ráðstöfun jarðnæðis.

Að tengja fornleifaskráningu við skipulagsgerð á sér stoð í þjóðminjalögum þar sem segir í 18. gr. að skylt sé “að fornleifaskráning fari fram á skipulagsskyldum svæðum áður en gengið er frá skipulagi eða endurskoðun þess ...” Samkvæmt lögnum á Þjóðminjasafn Íslands að hafa samvinnu við skipulagsyfirvöld um fornleifaskráningu en að öðru leyti er ekki kveðið á um hvernig standa eigi að fornleifaskráningu og reglugerð hefur ekki verið samin. Þjóðminjasafn Íslands hefur ekki haft fjárhagslegt bolmagn til að sinna fornleifaskráningu og hefur raunin orðið sú á undanförunum árum að kostnaður af fornleifaskráningu er borinn af sveitarfélögum. Þó að sveitarfélögum beri ekki lagaskylda til að kosta fornleifaskráningu eru það augljóslega hagsmunir þeirra að til séu nákvæmar og aðgengilegar upplýsingar um menningarminjar á yfirráðasvæðum þeirra. Fornleifar eru auðlindir sem ekki er hægt að varðveita né hafa tekjur af nema fyrir liggi upplýsingar um staðsetningu þeirra og gerð. Samkvæmt þjóðminjalögum (21. gr.) ber þeim sem fyrir meiriháttar framkvæmdum standa skylda til að greiða fyrir rannsóknir á fornminjum sem í ljós koma við jarðrask á þeirra vegum. Það eru því hagsmunir slíkra aðila að hægt sé fletta upp í ábyggilegum skráum um staðsetningu fornleifa áður en framkvæmdir hefjast svo komist verði hjá óþarfa kostnaði og töfum. Einnig eykst nú skilningur á að fornleifar eru vannýttar auðlindir í ferðaþjónustu en forsenda þess að hægt sé að velja staði til kynningar fyrir ferðamenn er að til séu heildstæðar upplýsingar um menningarminjar, ástand þeirra og staðsetningu á viðkomandi svæði.

Að auki má minna á að mat á því hvað teljast markverðar fornleifar hefur lengst af tekið mið af sögu lands og þjóðar í heild. Minni gaumur hefur verið gefinn að sérkennum ákveðinna svæða og fornleifum sem eru markverðar í samhengi héraðssögu. Af þessum ástæðum er eðlilegt að fornleifaskráning sé unnin í nánú samstarfi við sveitarstjórnir og stofnanir þeirra, með hliðsjón af þörfum þeirra.

Lögbundin skilgreining á fornleifum

Hér verður greint frá þeim skilgreiningum sem lagðar eru til grundvallar við fornleifaskráningu. Í 16. grein þjóðminjalaga eru þessi skilgreining:

Til fornleifa teljast hvers kyns leifar fornra mannvirkja og annarra staðbundinna minja sem menn hafa gert eða mannaverk eru á, svo sem:

- a. byggðaleifar, bæjarstæði og bæjarleifar ásamt tilheyrandi mannvirkjum, húsaleifar hvers kyns, svo sem kirkna, bænahúsa, klaustra og búða, leifar af verbúðum, naustum verslunarstöðum og byggðaleifar í hellum og skútum;
- b. vinnustaðir þar sem aflað var fanga, svo sem leifar af seljum, verstöðvum, bólum, mógröfum, kolagröfum og rauðablæstri;
- um gömul tún- og akurgerði, áveitumannvirki og leifar eftir veiðar til sjávar og sveita;
- d. gamlir vegir, stíflur, brýr, vatnsvöð, varir, hafnir og bátalægi, slippir, ferjustaðir, kláfar, vörður og vitar og önnur vega- og siglingamerki ásamt kennileitum þeirra;
- e. virki og skansar og önnur varnarmannvirki;
- f. gamlir þingstaðir, meintir hörgar, hof og vé, brunnar, uppsprettur, álagablettir og aðrir staðir og kennileiti sem tengjast siðum, venjum, þjóðtrú eða þjóðsagnahefð;
- g. áletranir, myndir eða önnur verksummerki af manna völdum í hellum eða skútum, á klettum, klöppum eða jarðföstum steinum;
- h. haugar, dysjar og aðrir greftrunarstaðir úr heiðnum eða kristnum sið;
- i. skipsflök eða hlutar úr þeim.

Að jafnaði skal telja minjar 100 ára og eldri til fornleifa

Það er skýrt af þessari skilgreiningu að fornleifar eru ekki aðeins öll mannvirki heldur einnig staðir sem á einn eða annan hátt tengjast menningu og atvinnuvegum, hvort heldur sem er vöð eða álagablettir. Þessari víðu skilgreiningu hefur verið fylgt við gerð fornleifaskrárinnar og í anda hennar eru

einnig skráðir staðir eins og orrustustaðir, skilgreinanlegir staðir þar sem atburðir, sem tengjast sögu og bókmenntum Íslands, hafa átt sér stað og staðir þar sem draugar hafa átt að hafa búið.

Samkvæmt lögunum eru öll mannvirki eldri en 100 ára skilgreind sem fornleifar en við skráninguna er notuð aðeins víðari skilgreining. Allar byggingar úr torfi og grjóti eru skráðar sem og önnur mannvirki sem eru vitni um horfið verklag eða tækni. Þar með geta talist elstu steypubyggingar, byggingar úr blönduðu efni (torf, grjót, timbur, steypa, bárujárn) og mannvirki eins og heimarafstöðvar, sundlaugar, upphlaðnir vegir frá því fyrir jarðýtuöld, fiskplön, áveituskurðir og hverskyns minjar aðrar sem tengjast umbreytingum í atvinnuvegum og lífsafkomu á fyrri hluta 20. aldar. Minjar sem tengjast seinni heimstyrjöldinni, veru setuliðsins og framkvæmdum á vegum þess (vegir, flugvellir, braggahverfi, skotgrafir o.s.fr.v) eru einnig skráðar.

3. kafli. Fyrri fornleifakönnun

Engin kerfisbundin fornleifarannsókn hefur farið fram í Þorlákshöfn. Árið 1951 komu í ljós bein við framkvæmdir á því svæði þar sem kirkjugarðurinn stóð áður, og kom Gísli Gestsson safnvörður á Þjóðminjasafni Íslands á staðinn í nóvember 1951 og skráði verksumerki. Beinir voru síðan grafin aftur, dýpra, á sama stað.²

² Gísli Gestson, 1951

4. kafli. Byggðasaga

Byggðasaga Þorlákshafnar hefur verið vandlega skráð í þriggja binda riti Skúla Helgasonar *Saga Þorlákshafnar* sem kom út árið 1988. Því verður aðeins farið yfir þau atriði í sögu jarðarinnar hér.

Elstu heimildir sem geta um Þorlákshöfn eru frá 14. öld en máldagi Þorlákshafnar kirkju stóð í svokallaðri Vilchinsbók sem var máldagasafn Vilchins biskup sem sett var saman 1397 en byggði að mestu á eldri skjölum. Vilchinsbók er nú aðeins til í afritum og hefur máldagi Þorlákshafnarkirkju ekki verið tekinn upp í þau.³ Í máldaga Hjallakirkju frá árinu 1400 segir að Hjallakirkja eigi “hús og skipstöðu frí í Þorlákshöfn, en þeir sem í Þorlákshöfn búa eiga stóðhrossabeit í Melsmýri.”⁴ Þetta sýnir að þá þegar hefur verið útgerð frá Þorlákshöfn en jafnframt að þar hefur verið rekinn búskapur. 1570 var hálfkirkjan í Þorlákshöfn talin eiga beitina í Melsmýri⁵ og gæti það bent til að kirkjan hafi átt í landi Þorlákshafnar, sennilega hluta jarðarinnar fremur en hana alla. Hafi kirkjan átt alla jörðina, sem var óvenjulegt með útkirkjur, þá gæti það skýrt nafn jarðarinnar. Kirkjan hefur þá verið helguð Þorláki og hann hefur átt jörðina í gegnum hana. Hitt er einnig möguleiki að Þorlákur helgi í Skálholti hafi verið álitinn eiga jörðina og af því sé nafnið dregið.

Aðstæður til landbúnaðar eru ekki góðar í Þorlákshöfn og verður að ætla að jörðin hafi byggst síðar en aðrar í Ölfusi af þeim sökum. Hinsvegar er þar ein af fáum sæmilegum höfnum á suðurströnd Íslands og hafa þær aðstæður sennilega ráðið mestu um fyrstu byggð í Þorlákshöfn og að þar hefur a.m.k. frá 14. öld – og sennilega allt frá fyrstu tíð – verið verstöð.

Skálholtskirkja eignaðist Þorlákshöfn snemma, eins og margar útgerðarjarðir um Suðurnes, og 1509 átti hún þrjá fjórðu hluti í reka á Skeiði, milli Ölfusáróss og Þorlákshafnar.⁶ 1540 áttu Reykir í Ölfusi skipstöðu í Þorlákshöfn og höfðu þá átt hana a.m.k. í nokkra áratugi og þá gaf Skálholtsbiskup þeim einnig sölvaðjörðu á Skeiði.⁷ 1541 er fyrst getið um skip Skálholtsbiskups í Þorlákshöfn og 1544 var þar áttæringur í eign stólsins⁸ en vísast hafa biskupar rekið útgerð í Þorlákshöfn um aldir.

³ DI IV, 33.

⁴ DI IV, 244, sbr. DI XIV, 538.

⁵ DI XV, 642.

⁶ DI VIII, 277-78, sbr. DI IX, 637. Um byggingarbréf á 16. öld er getið í AÍ V, 280.

⁷ DI X, 575.

⁸ DI X, 664; DI XI, 368.h

1563 er Þorlákshafnar getið meðal helstu verstöðva á Suðurlandi þar sem ókristilegt líferni var talið þrífast öðrum stöðum fremur.⁹ 1543 er getið um geymslumann skreiðar í Þorlákshöfn og var hann á vegum Skálholtsbiskups. Þá voru tæpar fjórar lestir skreiðar í “stóra húsi” í Þorlákshöfn.¹⁰ Slíkur viðbúnaður bendir til að þá þegar hafi verið útskipun í Þorlákshöfn, að þar hafi lagst að hafskip. Þetta er staðfest í fógetareikningum frá 1553 en þá borgaði Kort Lineberig frá Hamborg 30 marka skiptoll í Þorlákshöfn.¹¹ Ekki hefur verið reguleg verslun í Þorlákshöfn eftir að einokun var innleidd 1602 en 1646 er getið um hollenskt skip sem þangað kom en eftirmál urðu vegna farms sem íslenskir menn virðast hafa keypt af Hollendingunum.¹² Regluleg verslun hófst síðan á ný í Þorlákshöfn á seinni hluta 18. aldar og þar var löggilt verslunarhöfn árið 1875.¹³

Ekki er annað vitað en að bærinn, verstöðin, verslunarhús og önnur mannvirki hafi ávallt verið á sama stað, upp frá vörunum í Þorlákshöfn og eru þar því á afmörkuðu svæði mannvistarleifar eftir margra alda búskap, útgerð og verslun.

⁹ DI XIV, 193-94.

¹⁰ DI XI, 275, sbr. DI XII, 592, DI XIII, 369, 459, 551, 677, 693; DI XIV, 56, 331, 444, 565; DI XV, 54, 187, 363, 470

¹¹ DI XII, 578.

¹² AÍ VI, 180-183.

¹³ Skúli Helgason, 1988

5. kafli. Fornleifaskrá

Í skráningarkerfi Fornleifastofnunar hefur hver sýsla skammstafað heiti (EY, SP o.s.fr.v.) og hver jörð hefur þriggja stafa númer. Miðað er við jarðaskiptingu eins og hún kemur fyrir í Jarðatali Johnsens frá 1847 og byggir tölusetning jarðanna á því. Skipting jarða um miðja 19. öld ræður ekki aðeins númerum í skránni heldur er miðað við hana þegar ákvarðað er hvaða jörð ákveðnir minjastaðir tilheyra. Hverjum minjastað er gefin kennitala sem er þriggja stafa númer sem hengt er við sýslutákn og jarðarnúmer (dæmi: EY-051:001). Fornleifaskrá hvernar jarðar hefst á stuttu yfirliti yfir skiptingu jarðarinnar, eignarhald hennar og matsverð, og einnig er gefin stutt lýsing á náttúrufari og búskaparaðstæðum og fjallað um sléttun túna. Þar á eftir kemur listi yfir fornleifar sem fundist hafa heimildir um.

Í skránni fær hver minjastaður eina grein og er framsetning upplýsinganna stöðluð. Í fyrstu línu hvernar greinar eru grunnupplýsingar auðkennisnúmer, sérheiti, tegund, hlutverk og hnattstaða. Á eftir auðkennisnúmeri kemur sérheiti hennar ef eitthvert er og síðan tegund. Með tegundarflokkun er leitast við að skilgreina hvers eðlis fornleifin er, þ.e. hvort um er að ræða mannvirki af einhverju tagi sem enn sést, og þá hverskyns (t.d. tóft, garðlag eða varða), mannvirki sem vitað er um en er horfið (heimild, örnefni) eða fornleif sem ekki hefur verið mannvirki (álagablettur, sögustaður, nátttröll eða hellir sem hefur t.d. verið notaður sem skjól fyrir fé eða til að geyma hey í). Allir fornleifastaðir eru greindir til tegundar en hlutverk þeirra er ekki alltaf hægt að ákvarða. Á eftir hlutverki kemur hnattstaða minjastaðarins í gráðum og mínútum. Mæling hnattstöðu er gerð með GPS staðsetningartækjum og er mælt í miðju hvers minjastaðar. Áætlað frávik frá miðju er um 25 metrar að meðaltali. Þar sem getur um “heimild um...” t.d. útihús, þá er átt við að eingöngu eru til heimildir um staðinn, en minjar hafa ekki fundist á vettvangi við skrásetningu. Þó engar minjar hafi fundist, er engu að síður tekin hnattstaða staðarins ef unnt hefur verið að ákvarða hann á grundvelli fyrirbyggjandi upplýsinga með um 50 metra fráviki.

Í annari línu hefst lýsing minjastaðar oftast á tilvitnun í fyrirbyggjandi heimildir en síðan er staðsetningu hans lýst. Þar á eftir kemur oft lýsing á

aðstæðum og síðast lýsing á mannvirkinu sjálfu ásamt með öðrum upplýsingum sem við eiga.

Í næstsíðustu línu er lagt mat þá hættu sem minjastaðurinn kann að vera í. Hættustig eru eftirfarandi: 1) engin hætta, 2) hætta, og 3) mikil hætta. Gerð er grein fyrir hver er hættuorsök hverju sinni. Þá er í síðustu línu getið heimilda ef einhverjar eru, oft með skammstöfunum, en úr þeim er leyst í Heimildaskrá aftast í skýrslunni.

Eins og áður segir voru 48 staðir skráðir í Þorlákshöfn, auk þriggja leiða, sem liggja á fleiri en einni jörð, þ.e. 51 staður í allt.

Af þeim 41 stöðum sem skoðaðir voru í Þorlákshöfn eru mannvirkjaleifar sjáanlegar á 11 minjastöðum en á 30 stöðum sjást leifarnar ekki lengur. Meðal þeirra eru fornleifar sem hafa verið eyðilagðar eða horfið í tímans rás af ýmsum orsökum. Sjaldan er unnt að ákvarða hvort minjastaður hefur verið algjörlega eyðilagður. Margar þessara minja kunna enn að leynast undir grassverði eða byggingum og gætu komið í ljós við framkvæmdir síðar.

Á þeim stöðum þar sem mannvirkjaleifar sjást enn eru 10 nokkuð greinilegar, þ.e. hleðslur standa enn eða eru vel merkjanlegar, en 1 er fremur ógreinileg.

Hættumat er aðeins gert þar sem mannvirki eru eða hafa verið eða á 40 stöðum af 41. Allir staðirnir töldust í hættu vegna ábúðar og rasks, þ.e. þeir eru á svæðum þar sem atvinnustarfsemi á sér stað.

Í fornleifaskránni hér að neðan er getið um þær minjar sem heimildir eru til um jafnt sem um þá staði sem varðveist hafa til þessa dags. Í skránni eru 10 staðir með tóftum af ýmsum stærðum og gerðum, 13 minjar tengdar útgerð, 12 bústaðir, 12 leiðir eða aðrar samgöngubætur. Í 6. kafla er fjallað nánar um einstaka flokka minja í Þorlákshöfn.

*Fornleifaskrá***ÁR-548 Þorlákshöfn**

“Jarðdýrleiki er óviss, því jörðin tíundast öngvum. Annars eru munnmæli gömul, að hún sje lx, þó ekki viti samankomnir vissu þar á.” JÁM, 433. “Þorlákshöfn á land að sjó, austan frá Miðöldu í Hraunsmörkum, vestur að Þrívörðum í Selvogsmörkum. Önnur landamerki eru bókfærð: Milli Hrauns frá sjó eftir miðin á tvær vörður fyrir ofan Leirur í Skóghlíðargafli. Klappir merкта R.M, upp Sand í vörðu fyrir ofan Leirur merкта M, hornmark milli Þorlákshafnar, Breiðabólssstaðar og Vindheima, og Hrauns, út miðjan Sand í vörðu í Hálförum, hornmark Litlalands og Breiðabólssstaðar, þaðan í vörðu fyrir ofan Leirur, hornmark Litlalands og Hlíðarenda. Við hana er merkt L.M, svo út í miðjan Sand þar til Markhóla ber í Þrívörður. Við sjó fram tekur Nesland við og er þar hornmark á miðjum Sandi frá sjó til heiðar milli Hlíðarenda og Þorlákshafnar.” Ö-Þorlákshöfn, 1.

1917: Tún 12 ha, allt slétt. Garðar 6190 m².

ÁR-548:001 *Þorlákshöfn* bústaður 63°51.402 N 21°22.525 V

“Um miðja vegu milli Skötubótar og Hafnarness stóð Þorlákshafnarbærinn uppi á allháum sjógarði eða uppfyllingu, sem hét Sjógarður, og snéri stafni mót suðri... Nú, 1968, þegar þetta er skráð, er búið að umturna öllu bæjarstæðinu svo ekkert er eftir, nema hluti af Þorlákshól. Aðal athafnasvæði hafnar, fiskverkunnar og annara framkvæmda eru nú á bæjarstæðinu.”

“Í bæjarröðinni voru allmörg hús, geymsluhús austast en baðstofa, hlaðin úr höggnu grjóti, vestast. Fjós var vestan í móti, og hesthús, en heyhlaða, ærhús og fleiri byggingar að bæjarbaki. Suður af eystri hluta bæjarhúsanna stóð tveggja hæða timburhús og fleiri hús áföst, austan við það, en stórt geymsluhús aðeins sunnar.” Sjá teikningu og ljósmyndir í *Sögu Þorlákshafnar*..

Þorlákshafnarbærinn og bæjarstæðið eru horfinn undir byggingar á hafnarsvæðinu. Bærinn hefur staðið þar sem nú er Hafnarskeið 6, 8a & 8b.

Hættumat: mikil hætta vegna ábúðar.

Heimildir: Ö-Þorlákshöfn, 1; Túnakort; milli 128-9.

ÁR-548:002

heimild um kirkju 63°51.407 N 21°22.332 V

“Þorlákshöfn var einn þessara gömlu kirkjustaða. Hér var hálfkirkja fram um 1770 og hafði svo verið örugglega í 250 ár, en sennilega þó í allt að 400 árum. Kirkjugarður var norðan við bæjarhúsin og voru flutt þaðan að Hjalla bein, er upp komu í jarðraski sem varð í sambandi við hafnarframkvæmdir 1962.” SB. “Nyrst á túninu, norðan við Fjósaflöt, er Kirkjuflöt, nú að mestu undir byggingum.” Ö-Þorlákshöfn.

“Hjer er hálfkirkja að fornu og nýju, og tíðir veittar þá jafnan heimamenn eru til altaris.” JÁM. “Við kirkjuna hefur verið grafreitir og garður hlaðinn kringum hann. Kemur það fram í einni heimild 1673, að garður sé umhverfis kirkjuna... Þegar kirkjan var fallin og menn hafa séð fram á, að hún yrði ekki endurbyggð, var upp úr tóft hennar reist sjóbúð, er var ávalt síðan kölluð Kirkjubúðin. Vísuðu dyr hennar, sem voru til vesturs, á Geitafell. Kirkjubúðinni var haldið við og notuð af sjómönnum í meira en heila öld, allt fram yfir síðustu aldamót. Þá var hún rifin og jöfnuð við jörðu.” SP.

“Í nov. 1951 var jöfnuð út til mold til þess að jafna og slétta fyrir utan hlöðuinnfall í Þorlákshöfn í Ölfusi. Þá komu þar í ljós mannabein. Var þá verkinu hætt að sinni. Ég kom að Þorlákshöfn 11/’51 þá höfðu fundist hlutar úr að minsta kosti 4 beinagrindum. Voru þær mjög óheillegar, mest hauskúpur og leggir. Einn efrihluti af beinagrind lá í moldunum að því er virðist óhaggaður. Hauskúpa, nokkur rif og handleggir. Maðurinn hafði verið lagður á bakið með hendur krosslagðar á brjósti og snúið nálægt því frá austri til vesturs, þó aðeins í áttina suðvestur-suðaustur. Ekki sáust þar kistuleifar undir beinunum en í moldunum var mjög mikið af fúaflísum, eflaust úr líkkistum. Þarna hefur verið kirkjugarður, enda var kirkja í Þorlákshöfn til um 1800. Athyglisvert var hve beinin voru tæpt á sjávarbakkanum, eða aðeins um 15 m frá efstu fjöru og er ekki að sjá að þarna hafi í seinni til orðið neitt landbrot. Beinir voru síðan öll grafin dýpra á sama stað, þannig að ekki er talin hætta á að aftur verði mokað ofan af þeim.” GG.

Þorlákshafnarbærinn og bæjarstæðið eru horfinn undir byggingar á hafnarsvæðinu. Kirkjan hefur staðið þar sem nú er Hafnarskeið 8.

Hættumat: mikil hætta vegna ábúðar.

Heimildir: SB, 324; Ö-Þorlákshöfn, 1; JÁM, 432-3; SP I, 100.

ÁR-548:003 heimild um útihús 63°51.402 N 21°22.525 V
Útihús er merkt á túnakorti norðaustan við Helgubæ [548:028].

Hættumat: mikil hættu vegna ábúðar.

Heimildir: Túnakort.

ÁR-548:004 heimild um útihús 63°51.402 N 21°22.525 V
Útihús er merkt á túnakorti norðvestan við Helgubæ [548:028].

Hættumat: mikil hættu vegna ábúðar.

Heimildir: Túnakort.

ÁR-548:005 heimild um útihús 63°51.402 N 21°22.525 V
Útihús er merkt á túnakorti sunnan við Þorlákshafnarbæinn.

Hættumat: mikil hættu vegna ábúðar.

Heimildir: Túnakort.

ÁR-548:006 heimild um útihús 63°51.402 N 21°22.525 V
Útihús er merkt á túnakort suðaustan við Helgubæ [548:028].

Hættumat: mikil hættu vegna ábúðar.

Heimildir: Túnakort.

ÁR-548:007 heimild um útihús 63°51.402 N 21°22.525 V
Útihús er merkt á túnakort sunnan við Helgubæ [548:028].

Hættumat: mikil hættu vegna ábúðar.

Heimildir: Túnakort.

ÁR-548:008 heimild um brunn 63°51.407 N 21°22.332 V
“...brunnur á hlaðinu, milli kálgarðsins og áðurnefnds timburhúss.” Brunnur þessi er merktur á korti *Húsaskipun um 1916 í Sögu Þorlákshafnar*..

Brunnurinn hefur verið þar sem nú er Hafnarskeið 6.

Hættumat: mikil hættu vegna ábúðar.

Heimildir: Ö-Þorlákshöfn, 1; SH I, milli 128-9.

ÁR-548:009

túngarður

63°21.351 N 21°22.424 V

“Vestan við fyrrverandi túngarða var grýtt og gróðurlítið, og hét Grjót. Það er um það bil sem nú er íbúðarhverfið vestanvert.” Suðvestan við norðurenda Nesbrautar eru 2 garðar sem liggja nokkurnvegin norðaustur-suðvestur. Báðir enda þar sem þeir mæta Egilsbraut (suðvesturendi) og Nesbraut (norðausturendi). Báðir garðarnir eru mældir inn á kort frá Ölfushreppi.

Nyrðri garðurinn er mjög beinn, 170 m langur og um 1 m á hæð. Syðri garðurinn sveigir til suðurs, og í honum miðjum er sporöskjulaga tóft um 7x5 m, liggur norðaustur - suðvestur. Syðri garðurinn er líka um 170 m langur, um 2 m á hæð. Ekki er að sjá neitt grjót í görðunum. Allt svæðið er grasi gróð. Girðing liggur á milli garðanna, og yfir austurenda syðri garðs.

Norðan við nyrðri garðinn er um 4 m hár bálkur, um 150 m langur og er hann merktur eins og hinir garðarnir á korti frá Ölfushreppi. Ekki er víst að um fornleifar sé að ræða.

Hættumat: mikil hættu vegna ábúðar.

Heimildir: Ö-Þorlákshöfn, 5.

ÁR-548:010 *Fjósabrunnur*

heimild um brunn

63°51.402 N 21°22.5 V

“Vestur frá fjósadyrum var Fjós aflöt og norðan við hana Fjósatjörn og Fjósabrunnur.” Fjósabrunnur er merktur á korti *Húsaskipun um 1916* í *Sögu Þorlákshafnar*.

Brunnurinn hefur trúlega verið þar sem Hafnarskeið liggur núna, framan við nr. 7.

Hættumat: mikil hættu vegna ábúðar.

Heimildir: Ö-Þorlákshöfn, 1; SH I, milli 128-9.

ÁR-548:011

heimild um verbúðir

63°51.407 N 21°22.332 V

“Suður frá bænum voru verbúðir og geymsluhús þeim tilheyrandi upp frá Suðurvör...” Verbúðirnar eru sýndar á korti *Húsaskipun um 1916* í *Sögu Þorlákshafnar*..

“Lendingarnar eru tvær, “Suðurvör” og “Norðurvör”, en sjóbúðirnar voru á þeim tíma, er frásögn mín miðast við, að því er mig minnir 25, þegar þær voru flestar... Þær voru sumar að nokkru grafnar inn í hóla eða hæðir, að innan hlaðnar úr grjóthnullungum, þ.e., ekki góðu hleðslugrjóti, heldur sjóbörðu og hnattmynduðu, með mold og sandi milli laganna, stærð þeirra kringum 12 x 5 1/2 álnir að innanmáli, meðfram hvorum vegg 4 rúmbálgalegndir, og milli rúmbálganna flór, ca. 1 1/2 alin á

breidd, framan á bálkana voru sett óhefluð borð, og milli þeirra einnig, en fyrir ofan sig í rúmflatunum höfðu menn koffort með matvælum sínum. Uppgjörð búðanna var svonefnd dvergbygging, langbönd og raftar og stoðir allt óheflað, eða í stuttu máli, byggingarformið og uppgjörðin var nákvæmlega eins og fjós voru byggð til sveita framundir aldamótin síðustu...í hverri þeirra voru venjulega 14-16 menn...” Sjá teikningar og ljósmyndir í *Sögu Þorlákshafnar*.

Syðra verbúðahverfið hefur verið þar sem nú er Nesbraut 1, 3 og Hafnarskeið 2.

Hættumat: mikil hættu vegna ábúðar.

Heimildir: Ö-Þorlákshöfn, 1; Sp, 11-2, 13; SH I, milli 128-9; SH II, milli 142-3.

ÁR-548:012 *Hjallbúðir*

heimild um verbúðir 63°51.506 N 21°22.453 V

“Suður frá bænum voru verbúðir og geymsluhús þeim tilheyrandi upp frá Suðurvör, og norðan við bæinn voru einnig verbúðir og geymsluhús upp frá Norðurvör, enda var Þorlákshöfn mikil verstöð um aldir.” “Verbúðir stóðu upp frá Vörunum og út um tún og vestan túns. Þær voru kenndar við formenn þá, sem höfðu þeirra not hverju sinni, og geta nöfn þau ekki talist til örnefna. Þó var eitt fast nafn á tveim eða þrem samliggjandi búðum, sem stóðu ofan við Suðurrelluna. Þær voru nefndar Hjallbúðir. Þar eru nú vörugeymsluhús SÍS.” Verbúðahverfið er sýnt á korti *Húsaskipun um 1916* í *Sögu Þorlákshafnar*.. †

“Lendingarnar eru tvær, “Suðurvör” og “Norðurvör”, en sjóbúðirnar voru á þeim tíma, er frásögn mín miðast við, að því er mig minnir 25, þegar þær voru flestar... Þær voru sumar að nokkru grafnar inn í hóla eða hæðir, að innan hlaðnar úr grjóthnullungum, þ.e., ekki góðu hleðslugrjóti, heldur sjóbörðu og hnattmynduðu, með mold og sandi milli laganna, stærð þeirra kringum 12 x 5 1/2 álnir að innanmáli, meðfram hvorum vegg 4 rúmbálgalegndir, og milli rúmbálganna flór, ca. 1 1/2 alin á breidd, framan á bálkana voru sett óhefluð borð, og milli þeirra einnig, en fyrir ofan sig í rúmflatunum höfðu menn koffort með matvælum sínum. Uppgjörð búðanna var svonefnd dvergbygging, langbönd og raftar og stoðir allt óheflað, eða í stuttu máli, byggingarformið og uppgjörðin var nákvæmlega eins og fjós voru byggð til sveita framundir aldamótin síðustu...í hverri þeirra voru venjulega 14-16 menn...” Sjá teikningar og ljósmyndir í *Sögu Þorlákshafnar*

Nyrðra verbúðahverfið var þar sem nú er Hafnarskeið 9 og bílastæði þar sem Hafnarskeið og vegur að Norðurvarargarði mætast.

Hættumat: mikil hættu vegna ábúðar.

Heimildir: Ö-Þorlákshöfn, 1, 6; SP, 11-2, 13; SH I, milli 128-9; SH II, milli 142-3.

ÁR-548:013 *Suðurvör* heimild um lendingu 63°51.450 N 21°22.218 V
“Austan við bæinn, neðan við sjógarðinn, gengur hraunklöpp fram í sjóinn. Hún heitir Sýsla. Sunnan við hana er Suðurvör, önnur aðallendingin.”

“Í báðum lendingum voru klappir annarsvegar, er stóðu upp úr sjó, og ósléttar klappir í botni, og voru skorðuð og nelgd ofan á þær tré, sem nefnd voru “stokkar”. Setningur skipanna var í báðum all erfður upp frá sjó. Þar var upp allbratta malarkamba að fara, aftur á móti var framsetningur tiltölulega léttur, niður malarkambana.”

Lendingin er horfin vegna framkvæmda við höfnina.

Hættumat: mikil hættu vegna ábúðar.

Heimildir: Ö-Þorlákshöfn, 2; SP, 13.

ÁR-548:014 *Malir* fiskreitir 63°51.262 N 21°21.918 V
“Sunnan við Suðurvör gengur allstór klöpp út í sjóinn. Hún heitir Suðurhella... Suður frá Suðurhelli er mikill grjótkampur sem heitir Malir. Þar var þurrkaður saltfiskur til útflutnings.”

Hár sjógarður liggur meðfram ströndinni, en ekki er að sjá þar neinar aðrar mannvistarleifar.

Heimildir: Ö-Þorlákshöfn, 2.

ÁR-548:015 *Þorláksvör* heimild um lendingu 63°51.450 N 21°22.218 V
“Norðan vð Sýslu er Þorláksvör. Lítil lending og lítið notuð á síðari tímum.” “Á þeim langa tíma hefur sjórinn sorfið og brotið svo mikið af landinu, að þegar kom fram á þessa öld var Þorláksvör ekki orðin nema eins og lítil rauf upp í klappirnar. Örnefnið þekktu menn enn og gamlir sjómenn sögðu, að þar hefði Þorláksvör verið.”

Þorláksvör er horfin vegna framkvæmda við höfnina.

Heimildir: Ö-Þorlákshöfn, 2; SH II, 41.

ÁR-548:016 *Norðurvör*

heimild um lendingu 63°51.450 N 21°22.218 V

“Lágar klappir eru norðan Þorláksskers, og er Flatasker yst þeirra. Norðan þessara klappa er Norðurvör, hin aðallendingin, og sú sem öruggari var í vondu.” Ö-Þorlákshöfn.

“Í báðum lendingum voru klappir annarsvegar, er stóðu upp úr sjó, og ósléttar klappir í botni, og voru skorðuð og nelgd ofan á þær tré, sem nefnd voru “stokkar”. Setningur skipanna var í báðum all erfiður upp frá sjó. Þar var upp allbratta malarkamba að fara, aftur á móti var framsetningur tiltölulega léttur, niður malarkambana.” SP. Sjá ljósmyndir í *Sögu Þorlákshafnar*.

Norðurvör er horfin vegna framkvæmda við höfnina.

Hættumat: mikil hættu vegna ábúðar.

Heimildir: Ö-Þorlákshöfn, 2; SP, 13; SH II, milli 142-3.

ÁR-548:017 *Norðurvararflór*

heimild um uppsátur 63°51.506 N 21°22.453 V

“Upp af Vörunum voru Flórar, Norðurvararflór og Suðurvararflór, svæði lögð sléttum, flötum steinum fyrir skipin að standa á. Ofan við hvern Flór stóð sterkur staur, vel fastur í jörð, og nefndist Peli. Við Pelana var spilvírinn tengdur, þegar skip voru sett upp á Flórana. Spil, knúið mannaflí, var notað til að draga upp skipin, á síðari árum.” Norðurvararflór er merktur á korti *Húsaskipun um 1916* í *Sögu Þorlákshafnar*.

Hann var þar sem nú er Hafnarskeið 8a.

Hættumat: mikil hættu vegna ábúðar.

Heimildir: Ö-Þorlákshöfn, 2; SH I, milli 128-9.

ÁR-548:018 *Suðurvararflór*

heimild um uppsátur 63°51.407 N 21°22.332 V

“Upp af Vörunum voru Flórar, Norðurvararflór og Suðurvararflór, svæði lögð sléttum, flötum steinum fyrir skipin að standa á. Ofan við hvern Flór stóð sterkur staur, vel fastur í jörð, og nefndist Peli. Við Pelana var spilvírinn tengdur, þegar skip voru sett upp á Flórana. Spil, knúið mannaflí, var notað til að draga upp skipin, á síðari árum.” Suðurvararflór er merktur á korti *Húsaskipun um 1916* í *Sögu Þorlákshafnar*.

Hann var þar sem nú er Hafnarskeið 2 og Hafnarvigt. Bæði þessi svæði eru lítið uppbyggð, en ekki er að sjá nein merki fornleifa þar.

Hættumat: mikil hættu vegna ábúðar.

Heimildir: Ö-Þorlákshöfn, 2; SH I, milli 128-9.

ÁR-548:019 *Skeiðisvarða* heimild um vörðu

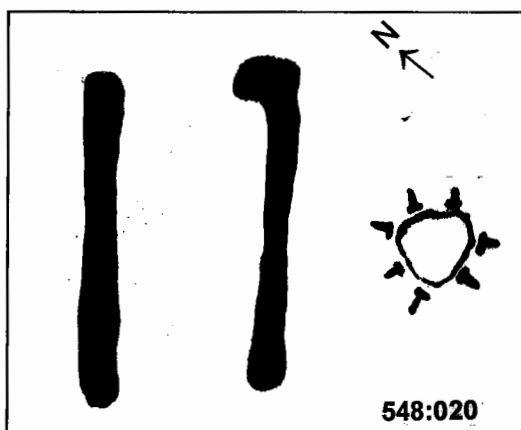
“Hábrún sjávarbakkans heitir Kampur frá Unubakka og austur úr. Austur á miðjum Kampi er (eða var) stór varða sem hét Skeiðisvarða. Hún sýnist nú vera hrunin til grunna.” Skeiðisvarða er merkt á aðalskipulagskorti, en ekki var farið á staðinn 1999.

Heimildir: Ö-Þorlákshöfn, 3; ES, kort.

ÁR-548:020 *Réttarstekkur* stekkur 63°51.200 N 21°22.079 V

“Austur frá Spori er vik sem heitir Stekkjarbót.” “Réttarstekkur er fráfærurétt upp af Stekkjarbót.” Stekkurinn er sýndur á aðalskipulagskorti. Hann er um 70 m austan við Nesbraut þar sem hún beygir til suðurs.

Stekkurinn liggur nokkurnvegin austur-vestur. Langveggirnir tveir eru enn sýnilegir. Um 10 m sunnan við tóftina er lítil 70 sm djúp dæld um 4 m í þvermál með smá upphækkuðum bökkum, og gæti það verið sokkin tóft. Allt svæðiði er grasi gróið. Um 20 m fyrir norðan Réttarstekkin er framkvæmdasvæði.

Hættumat: mikil hættu vegna framkvæmda.

Heimildir: Ö-Þorlákshöfn, 3; ES, 18 & kort.

ÁR-548:021 *Hafnarvarða* heimild um vörðu

“Á nestánni fyrir sunnan Sporið er Hafnarvarða. Var hún hlaðin mjög stór, enda við hana miðaðar fiskileitir. Nú er hún hrunin að mestu, en viti, Þorlákshafnarviti, reistur við hlið vörðunnar.” Sjá ljósmyndir í *Sögu Þorlákshafnar*. Hafnarvarðan er merkt á aðalskipulagskorti, en ekki var farið á staðinn 1999.

Heimildir: Ö-Þorlákshöfn, 3; SH I, milli 128-9; ES, kort.

ÁR-548:022 *Langabásvarða* heimild um vörðu

“Upp af miðjum Langabás er allstór varða um 200 til 300 metra frá sjó, á hól og er 18 m há. Hún heitir Langabásvarða.” Langabásvarða er merkt á aðalskipulagskorti, en hún var ekki skoðuð 1999.

Heimildir: Ö-Þorlákshöfn, 4; ES, kort.

ÁR-548:023 *Miðmundarbyrgi* herslubyrgi

“Suðvestur frá túninu [Hafnarnesi], nánar frá Ingileifarbær... er Miðmundarbyrgi gömul rúst á háum hól, sem ber við loft.” Byrgið er merkt á aðalskipulagskort og teiknað á korti frá Ölfushrepp.

Hættumat: mikil hætt vegna ábúðar

Heimildir: Ö-Þorlákshöfn, 5; ES, kort

ÁR-548:024 *Þrívörður* heimild um vörðu

“Á hól þeim stóðu Þrívörður. Þær eru nú fallnar.” Þrívörður eru sýndar á aðalskipulagskort, en þær fundust ekki við vettvangskönnun.

Hættumat: mikil hætt vegna ábúðar.

Heimildir: Ö-Þorlákshöfn, 5; ES, kort.

ÁR-548:025 *Smalavarða* heimild um vörðu

“Nokkru norðar, frá Þorlákshól í stefnu rétt sunnan við Selvogsheiði, er stór varða sem heitir Smalavarða, ekki við neina götu.” Smalavarða er merkt á aðalskipulagskort. Hún fannst ekki við vettvangskönnun

Hættumat: mikil hætt vegna ábúðar.

Heimildir: Ö-Þorlákshöfn, 5; ES, kort.

ÁR-548:026 *Lyngheiðarvegur* heimild um leið

“Frá Þorlákshöfn, í stefnu við Hnúk á Selvogsheiði, var götuslóði sem hét Lyngheiðavegur.” Lyngheiðarvegur er merktur á örnefnakort.

Heimildir: Ö-Þorlákshöfn, 5

ÁR-548:027 *Hlíðarendavarða* varða 63°51.821 N 21°23.037 V

“Við götuna upp að Hlíðarenda, en hún er litlu vestar en núverandi vegur, eru innan við Unubakka þrjú vörðubrot á klapparhól. Þær heita Hlíðarendavarða. Þær sjást greinilega frá veginum.” Hlíðarendavarða er merkt á aðalskipulagskort. Hún er við norðurenda Unubakka.

Nú er aðeins ein varða sem stendur á lágum hól við útjaðar byggðar.

Hættumat: mikil hætt vegna ábúðar.

Heimildir: Ö-Þorlákshöfn, 5; ES, kort.

ÁR-548:028 *Helgubær/Magnúsarkot/Kotið* bústaður 63°51.396 N 21°22.493 V

“Tómthús. Á árunum rétt fyrir 1890 voru reist í Þorlákshöfn fjögur smábýli eða tómthús. Þau voru yfirleitt kennd við konurnar sem í þeim bjuggu, enda voru þær alljafna heima, en menn þeirra í atvinnu utan heimilis. Vestur í túni, vestan Þorlákshól, sunnan við gatnamótin þar sem A-gata hefst sér fyrir rústum. Þar stóð Helgubær, sem líka var nefndur Magnúsarkot og Kotið. Þar bjuggu Helga Jónsdóttir og Magnús Símonarson... Tómthús þessi voru byggð fram um aldamótin 1900. Í Helgubæ var lengur búið. Síðast bjó þar Gísli Jónsson, fram yfir 1920, en í öðru nýrra húsi.” Helgubær er mældur inn á kort frá Ölfushreppi og merktur inn á aðal-skipulagskort á svæði sem er afmarkað sem minjasvæði, um 10 m sunnan við gatnamót Óseyrarbrautar og Egilsbrautar.

Garður afmarkar ferhyrnt svæði (42x21 m), sem liggur norðaustur-suðvestur. Enginn garður er á norðvestur langhlið svæðis, og er hugsanlegt að hann sé undir Egilsbraut. Suðaustur veggur stendur hæst (50 cm), þar sjást steinar í hleðslunni, a.m.k. 2 raðir. Miðja svæðisins er smá hóll, liggur eins og garður (um 11x6 m) Við norðaustur enda hólsins er ferhyrnd dæld (um 4x4 m), alveg við norðausturhlið garðs. Allt svæðið er grasi gróið. Vírgirðing liggur þvert yfir tóftina (austur-vestur).

Hættumat: mikil hætta vegna ábúðar.

Heimildir: Ö-Þorlákshöfn, 6; ES, kort.

ÁR-548:029 *Erlendarkot* bústaður 63°51.353 N 21°22.599 V

Tómthús. Á árunum rétt fyrir 1890 voru reist í Þorlákshöfn fjögur smábýli eða tómthús. Þau voru yfirleitt kennd við konurnar sem í þeim bjuggu, enda voru þær alljafna heima, en menn þeirra í atvinnu utan heimilis... Skammt norðvestan við Helgubæ var Erlendarkot. Þar bjó Erlendur Þórðarson með Katrínu móður sinni... Tómthús þessi voru byggð fram um aldamótin 1900.” “Erlendarkot stóð á móts við Egilsbraut 6 en þar er enn garðbrot sem eru leifar garðs umhverfis kartöflugarð.” Garðurinn er mældur inn á kort frá Ölfushreppi.

Garðbrotið, myndar nokkurnvegin ferhyrnt svæði. Liggur norðaustur-suðvestur. Um 2 m breitt bil er í suðvesturenda suðaustur langhliðar. Norðvestur endar suðaustur- og norðausturveggja enda við Egilsbraut. Ekki að sjá neinn garð á norðvestur langhlið, en hugsanlegt er að hann hafi lent undir Egilsbraut. Garðurinn virðist einungis hlaðin úr torfi. Garðurinn liggur á grasivöxnu svæði. Horn vírgirðingar gengur yfir norðaustur enda tóftar.

Hættumat: mikil hætta vegna ábúðar.

Heimildir: Ö-Þorlákshöfn, 6; ES, 18.

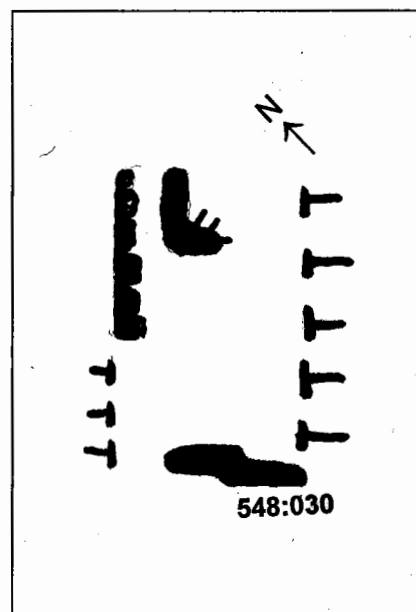
ÁR-548:030 *Ingileifarbær* bústaður 63°51.268 N 21°22.428 V

“Tómthús. Á árunum rétt fyrir 1890 voru reist í Þorlákshöfn fjögur smábýli eða tómthús. Þau voru yfirleitt kennd við konurnar sem í þeim bjuggu, enda voru þær alljafna heima, en menn þeirra í atvinnu utan heimilis... Syðst í túninu, suðaustur frá þessum bæjum [Helgubæ & Erlendarkoti], er stór hóll, sem snýr endum í austur og vestur, algróinn, með miklum rústum. Þar stóð Ingileifarbær austan til á hólnum. Þar bjuggu Ingileif Símonardóttir og Einar Guðmundsson... Tómthús þessi voru byggð fram um aldamótin 1900.” Tóftin er mæld inn á kort frá Ölfushreppi.

Ingileifarbær er óljós tóft sem liggur á austurhluta hóls í suðurenda hverfisminjasvæðis. Tóftin liggur nokkurnvegin austur-vestur. Hleðslur mjög ógreinilegar. Tveir samsíða veggir liggja austur-vestur við austur enda tóftar. Nyrðri hleðslan er sú greinilegasta, í henni eru steinar. Þriðja hleðslan liggur norður-suður í vestur enda tóftar. Hóllinn sem tóftinn stendur á er grasi gróinn og nokkuð hár. Vírirðing liggur norður-suður vestan við tóftina.

Hættumat: mikil hætta vegna ábúðar.

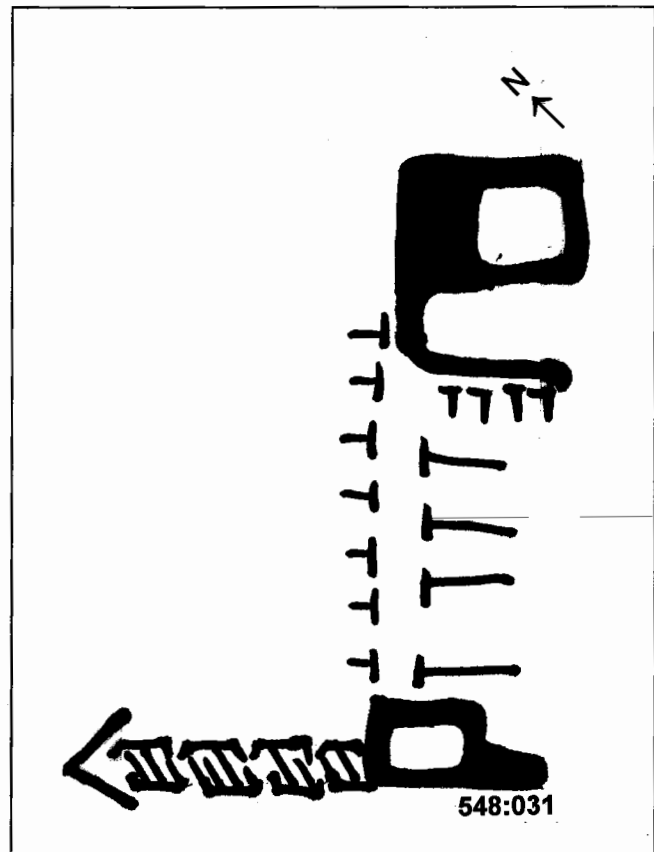
Heimildir: Ö-Þorlákshöfn, 6.

ÁR-548:031 *Sigríðar-/Siggu-/Guðmundarbær* bústaður 63°51.268 N 21°22.428 V

“Tómthús. Á árunum rétt fyrir 1890 voru reist í Þorlákshöfn fjögur smábýli eða tómthús. Þau voru yfirleitt kennd við konurnar sem í þeim bjuggu, enda voru þær alljafna heima, en menn þeirra í atvinnu utan heimilis... Vestar á sama hól [og Ingileifarbær] stóð fjórði bærinn. Hann nefndist Guðmundarbær, en oftast Sigríðarbær og Siggubær. Þar bjuggu síðast Sigríður Einarsdóttir og Guðmundur Guðmundsson, en áður bjuggu í þeim bæ Ólöf Þorkelsdóttir og Sigfinnur Árnason. Samkvæmt áður sögðu hefði bærinn þá átt að kallast Ólafarbær, en þess finnst ekki getið nú. Tómthús þessi voru byggð fram um aldamótin 1900.” Tóftin er mæld inn á kort frá Ölfushreppi.

Sigríðarbær liggur á vesturenda sama hóls og Ingileifarbær [548:030] stendur á. Tóftin snýr nokkurnvegin austur-vestur. Greina má 3 hólf, eitt í vesturenda tóftar (um 5x4 m). Tvö hólf eru í austurendanum (um 9x4), inngangur hefur verið á suðurhlið. Veggir eru hlaðnir úr torfi og grjóti. Milli austur- og vestur húsa eru um 17 m langt svæði þar sem ekki er unnt að greina veggjarhleðslur, en það svæði er hærra en umhverfið, og því líklegt að þar hafi staðið hús. Frá norðvestur horni tóftar liggur garður, aðallega úr grjóti, í norðvestur (stefnir að Egilsbraut 6).

Garður þessi er um 100 m langur. Hugsanlegt er að brot af sama garði liggi í suðaustur út frá suðausturhorni tóftar, um 4 m. Svæðið sem tóftin stendur á er grasi gróið.

Hættumat: mikil hættu vegna ábúðar.

Heimildir: Ö-Þorlákshöfn, 6.

ÁR-548:032 Hákarlabyrgi heimild um herslubyrgi 63°50.953 N 21°22.361 V
 “Hákarlabyrgi er á Hafnarnesi.” Merkt inn á aðalskipulagskort.

Á svæðinu eru 9-10 samsíða, hlaðnir, torfgarðar sem stefna norður-suður. Við suðurenda garðanna er bakki sem þeir eru hlaðnir upp við svo að þar myndast 8-9 ferhyrnd hólf (norðurendinn opinn), hvert um sig um 15x20 m.

Hættumat: mikil hættu vegna ábúðar.

Heimildir: ES, 18 & kort.

ÁR-548:033 Sigurðarhús/Rass heimild um býli

Árið 1706 er skráð “Sigurðarhús, hjáleiga, kölluð öðru nafni, sem eldra er Rass. Það er hið sama. Þetta er tómthús og hefur öngva grasnautn af heimajörðinni.” Ekki vitað

hvar Sigurðarhús stóð. Líklegast er þó að það hafi staðið á eða nálægt bæjarstæði Þorlákshafnar.

Hættumat: mikil hættu vegna ábúðar.

Heimildir: JÁM, 436.

ÁR-548:034 *Gíslahús* heimild um býli

Árið 1706 er skráð “Gíslahús, þriðja hjáleiga, tómthús, nú í eyði síðan í næstliðnum fardögum.” Ekki er vitað hvar Gíslahús stóð. Líklegast er þó að það hafi staðið á eða nálægt bæjarstæði Þorlákshafnar.

Hættumat: mikil hættu vegna ábúðar.

Heimildir: JÁM, 437.

ÁR-548:035 *Einarshús/Jóns Brandssonarhús* heimild um býli

Árið 1706 er skráð “Einarshús, nú kallað Jóns Brandssonarhús, fjórða hjáleiga, tómthús, og hefur öngva grasnautn til slægna heimajarðar.” Ekki er vitað hvar Einarshús stóð. Líklegast er þó að það hafi staðið á eða nálægt bæjarstæði Þorlákshafnar.

Hættumat: mikil hættu vegna ábúðar.

Heimildir: JÁM, 437.

ÁR-548:036 *Hóll* heimild um býli

Árið 1706 er skráð “Hooll, fimta hjáleiga, tómthús og fylgir því ekkert gras í skyldu nafni af sjálfri jörðinni...” Ekki er vitað hvar Hóll stóð. Líklegast er þó að býlið hafi verið á eða nálægt bæjarstæði Þorlákshafnar.

Hættumat: mikil hættu vegna ábúðar.

Heimildir: JÁM, 437.

ÁR-548:037 *Gjáhús* heimild um býli

Árið 1706 er skráð “Sjötta hjáleiga, tómthús, og fylgir því engin grasnautn af heimajörðinni til heyskapar.” Ekki er vitað hvar Gjáhús stóð. Líklegast er þó að það hafi staðið á eða nálægt bæjarstæði Þorlákshafnar.

Hættumat: mikil hættu vegna ábúðar.

Heimildir: JÁM, 438

ÁR-548:038 *Helgahús* heimild um býli

“Helgahús, sjöunda hjáleiga, tómthús og á öngva grasnautn með skyldu til slægna af heimajörðinni.” Ekki vitað hvar Helgahús stóð. Líklegast er þó að það hafi staðið á eða nálægt bæjarstæði Þorlákshafnar.

Hættumat: mikil hættu vegna ábúðar.

Heimildir: JÁM, 438.

ÁR-548:039 *gapastokkur* heimild

“Samkvæmt gömlum munnmælum var gapastokkur í Þorlákshöfn. Hvenær hann hefur verið settur þar upp, veit nú enginn... Að líkindum hefur gapastokkur verið þar alla 18. öldina... Gapastokkurinn í Þorlákshöfn hefur að líkindum verið í kirkjupílinu að vestanverðu við inngöngudyrnar, svo lengi sem kirkjan var þar uppistandandi. En gömul munnmæli voru, að eftir það hafi hann verið settur upp norðanvert við Þorlákshól, nokkurn spöl frá sjálfum bænum. Voru hálsjárnin og fótajárn fest í tré, er stóð upp á endann í meira en mannhæð og gekk í jörð niður. Þar stóð svo þetta refsitæki sem þögnul áminning öllum þeim, er komu heim í hlað í Þorlákshöfn.”

Engar minjar eru nú þekktar um gapastokkinn.

Hættumat: mikil hættu vegna ábúðar.

Heimildir: SH I, 55.

ÁR-548:040 heimild um sæluhús

“Þó að Gísli [Eyjólfsson frá Kröggólfsstöðum] væri orðinn nær hálfáttræður, réðst hann í það af eigin rammleik um 1860 að reisa lítið sæluhús við ferjustaðinn í Óseyri. Þegar húsið var fullbyggt, tilkynnti hann bréfslega Þórði sýslumanni Guðmundsyni, að hann afhenti húsið til almenningseigna... “...sem er 6 álna langur og 3 1/2 alin á breidd, af torfi og grjóti gjörður og með torfpaki, hurð og þili, rúmfleti fyrir gafli, er þó undir má klyfjar leggja, og rekuspaði til að hreinsa út kofann með. Þar inni má hafa fáeinar skepnur nótt yfir, ef menn eru utan 3 eða 4. - Garðleggur (það er stuttur garður) er fyrir framan dyr hans til að leggja undir klyfjarnar eða binda undir hross, þá þess þörf gerist.”

Þessi staður var ekki skoðaður 1999.

Heimildir: SH II, 55.

ÁR-548:041

heimild um skemmu

“Talið er þó, að snemma hafi eins konar vöruskemmur verið reistar, þar sem skipakomur voru tíðastar. Auðvitað hafa það verið hús hlaðin úr torfi og grjóti, máske aðeins tóftir einar og tjaldað yfir meðan kaupstefnur fóru fram, þökum síðan svipt af og látið opið standa til næsta sumars.”

Versanir og skemmuhús í Þorlákshöfn munu jafnan hafa staðið á sjávarbakkanum og innan um verbúðahverfin tvö.

Hættumat: mikil hættu vegna ábúðar.

Heimildir: SH II, 494.

ÁR-548:042

heimild um bústað

“Þá var 1774 í Þorlákshöfn “í stað verslunarhúss, sem þar var áður, “lítið hús að stærð 5x5 álnir og 5 1/2 alin á hæð, alþiljað að innan með tveimur rúmum, borði og sæti og geymslulofti fyrir matföng o.fl. með tveimur gluggum. Húsið er talið í sæmilegu standi, en þó ekki virt nema á 6 ríkisdali... 1787, var í Þorlákshöfn horfið litla húsið, sem nefnt var 1774, en í stað þess komið miklu stærra hús. Veggir þess byggðir af torfi og grjóti en þak og gaflar af timbri. Það var 15 álna langt og 6 álna breitt og með risi, 8 álnir á hæð af gólfi upp í sperruverk. Annar endi þess, 1 1/2 stafgólf, er alþiljað með glugga. Húsið er virt á 111 ríkisdali, 25 skildinga 1784... Árið 1806 er komið enn stærra hús í Þorlákshöfn. Það er í 9 stafgólfum, 18 álna langt og 8 álna breitt. Þetta var torfhús, virðist þiljað innan að einhverju leyti er því ekki nánar lýst.”

Sjá ljósmynd í *Sögu Þorlákshafnar*. Versanir og skemmuhús í Þorlákshöfn munu jafnan hafa staðið á sjávarbakkanum og innan um verbúðahverfin tvö.

Hættumat: mikil hættu vegna ábúðar.

Heimildir: SH II, 495 & milli 128-9.

ÁR-548:043 salthús

heimild

“Árið 1838 var salthús Eyrarbakaverslunarinnar í Þorlákshöfn selt... Húsið keypti Magnús Beinteinsson og breytti hann því í fiskhjall er stóð fram yfir hans daga.”

Sjá ljósmynd í *Sögu Þorlákshafnar*. Versanir og skemmuhús í Þorlákshöfn munu jafnan hafa staðið á sjávarbakkanum og innan um verbúðahverfin tvö.

Hættumat: mikil hættu vegna ábúðar.

Heimildir: SH II, 495 & milli 142-3.

ÁR-548:044 *salthús* heimild

“Árið 1848, nokkrum árum eftir að Guðmundur Thorgrímssen var orðin verslunarstjóri á Eyrarbakka, vildi hann selja tvö salthús á Þorlákshöfn... Á lokadaginn 11. maí 1848 var sýslumaður staddur úti í Þorlákshöfn, til þess að bjóða upp þessi tvö salthús, eign Eyrabakkaverslunar... Fyrst var boðið upp “Suðursalthúsið”. Hæsta tilboð í það var 144 ríkisdalir, en það vildi seljandinn, Guðmundur Thorgrímssen, “ekki samþykkja”. Þá var “Norðurhúsið” boðið upp. Tilboð í það varð ekki nema 62 ríkisdalir. Vildi seljandi ekki heldur samþykkja það tilboð, og voru húsin því ekki slegin á uppboðinu. Ekki er hægt að sjá, hvort húsin voru rifin eða stóðu enn um næstu ár.”

Versanir og skemmuhús í Þorlákshöfn munu jafnan hafa staðið á sjávarbakkanum og innan um verbúðahverfin tvö.

Hættumat: mikil hætta vegna ábúðar.

Heimildir: SH II, 495-6.

ÁR-548:045 *Prestavarða* heimild um vörðu

“Prestavarða er ofan við Leirar en hún markar upphaf leiðarinnar að Hrauni, miðsvæðis á milli Skötubótar og Miðöldu.”

Þessi staður var ekki skoðaður 1999.

Hættumat: mikil hætta vegna ábúðar.

Heimildir: ES, 18 & kort.

ÁR-548:046 brunnur 63°51.308 N 21°22.355 V

“Brunnur er austan við Hraunbúðir...” Brunnur þessi er mældur inn á kort frá Ölfushrepp. Hann er við suðausturenda garða [548:009], um 10 m suðvestan við Nesbraut.

Lítill, hringlaga hól, með ferhyrindri dæld (50x50 sm) í miðju.

Hættumat: mikil hætta vegna ábúðar.

Heimildir: ES, 18.

ÁR-548:047 heimild um leið 63°51.308 N 21°22.355 V

“Brunnur er austan við Hraunbúðir og stétt að honum...”

Ekki var hægt að skoða verksummerki á þessum stað vegna fannfergis.

Hættumat: mikil hætta vegna ábúðar.

Heimildir: ES, 18.

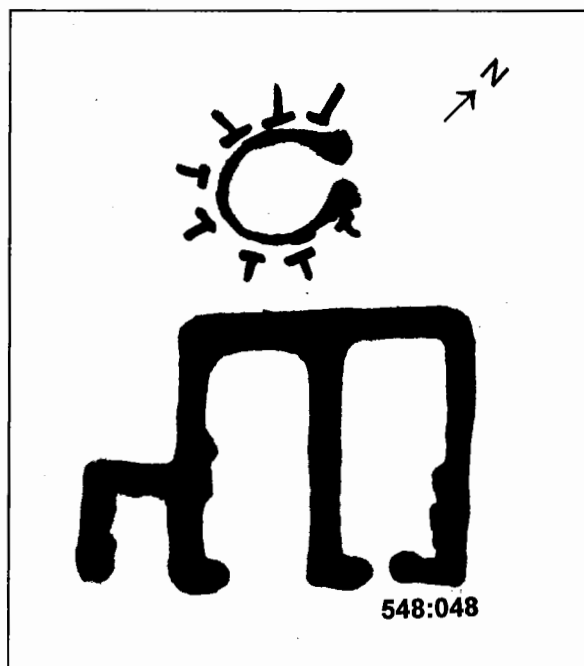
ÁR-548:048 *Hraunbúðir*

verbúð

63°51.292 N 21°22.272 V

“Hraunbúðir eru sjóbúðir í Kaldaðarnestúni með tilheyrandi beitutóft og smiðjutóft. Einna heillegustu sjóbúðaminjar í Þorlákshöfn” Hraunbúðir eru mældar inn á kort frá Ölfushrepp. Hún er um 10 m norðvestan við Nesbraut.

Stærsti hluti tóftarinnar eru tvö samhliða hús, hvort um 7x4 m og snúa þau norðvestur-suðaustur, inngangur í suðausturenda. Við suðvesturgafli þessara húsa er önnur minni tóft, sme snýr eins og hinar, og

er hún merkt sem ‘smiðja’ á korti *Húsaskipun um 1916* í *Sögu Þorlákshafnar*. Allir veggir eru hlaðnir úr grjóti og torfi. Norðvestan við þessa tóft er hringlaga tóft (um 6 m í þvermál, inngangur til norðurs), merkt sem ‘beitukofi (gamall)’ á sama korti. Tóft þessi stendur á grasigrónu svæði, um 200x50 m sem afmarkast suðvestan megin af Nesbraut, og af verksmiðju og framkvæmdasvæði norðaustanmegin.

Hættumat: mikil hætta vegna framkvæmda.

Heimildir: ES, 18; SH I, 128-9.

ÁR-548:049 *Þorlákshóll*

bæjarhóll

63°51.402 N 21°22.525 V

“Um miðja vegu milli Skötubótar og Hafnarness stóð Þorlákshafnarbærinn uppi á allháum sjógarði eða uppfyllingu, sem hét Sjógarður, og snéri stafni mót suðri... Nú, 1968, þegar þetta er skráð, er búið að umturna öllu bæjarstæðinu svo ekkert er eftir, nema hluti af Þorlákshól.” Á kortinu *Húsaskipun um 1916* í *Sögu Þorlákshafnar* er merkt “fjárhús með heyhlöðu” á suðurenda Þorlákshóls.

Enn stendur hluti Þorlákshóls á lóðinni Óseyrarbraut 8 og aftan við húsið á Óseyrarbraut 10. Toppur hólsins er mjög flatur, líklega hefur eitthvað verið átt við hann, og er ekki að sjá neinar minjar þar á yfirborði.

Hættumat: mikil hættu vegna framkvæmda.

Heimildir: Ö-Þorlákshöfn, 1; SH I, milli 128-9

ÁR-720 Fornleifar á fleiri en einni jörð

ÁR-720:007 *Hafnargata* heimid um leið

“Fyrir austan Grænuflöt og Harðavöll [í landi Breiðabólstaða] liggur gata beinustu leið til Þorlákshafnar. Heitir hún Hafnargata.” Þessi leið er merkt inn á örnefnakort Þorlákshafnar

Heimildir: Ö-Breiðabólstaður, 8; Ö-Kort

ÁR-720:008 *Þorlákshafnarvegur* heimid um leið

Vestalega af Litlalndsheiði liggur Þorlákshafnarvegur út af Þjóðveginum beint til Þorlákshafnar.” “Við götuna frá Hlíðarenda til Þorlákshafnar, en hún liggur undan Ytra-Buganefi...” Þessi leið er merkt inn á örnefnakort Þorlákshafnar.

Heimildir: Ö-Litlaland, 3; Ö-Hlíðarendi, 3; Ö-Kort.

ÁR-720:010 *Selvogsgata* heimid um leið

“Gata lá frá Þorlákshöfn út í Selvog. Lá hún norðan undir Klapparhól, sem ber við loft frá Þorlákshól séð.” Þessi leið er merkt inn á örnefnakort Þorlákshafnar.

Heimildir: Ö-Þorlákshöfn, 5; Ö-Kort.

ÁR-720:020 heimid um leið

Merkt inn á örnefnakort Þorlákshafnar “Gata að Hrauni.” Er merkt á örnefnakort Þorlákshafnar.

Heimildir: Ö-Kort.

6. kafli. Fornleifar og byggð í Þorlákshöfn

Bæjarhólar og bæjarstæði

Bæjarhólar myndast þar sem bæir hafa staðið á sama stað um aldir. Hólarnir verða til úr byggingarefni, torfi og grjóti, gólflogum sem hafa hlaðist upp í tímans rás og öskuhaugum, og geta orðið allt á fjórða metra á þykkt. Í bæjarhólum er helst að leita upplýsinga um húsakost, fæðu og almenn lífsskilyrði til forna og þar eru mestar líkur á að finnist merkir gripir. Bæjarhólar eru því langmikilvægustu minjastaðirnir, en jafnframt þeir sem einna verst hafa orðið úti í uppbyggingu í landbúnaði á þessari öld. Ný bæjarhús eru oft reist á sama stað og bæirnir hafa staðið um aldir, og þar sem kjallarar eru niðurgrafnir geta minjarnar í hólnum gereyðilagst.

Einn bæjarhóll, Þorlákshóll, er í landi Þorlákshafnar. Hann stendur nú á lóðunum við Óseyrarbraut 8 & 10. Ekkert hefur verið byggt á Óseyrarbraut 8, en lítið hús stendur við götuna á Óseyrarbraut 10, og hefur það hús eyðilagt norðausturenda hólans. Efsti hluti hólans er mjög flatur, og bendir það til að eitthvað hafi veirð átt við hann. Annað, yngra, bæjarstæði var nær sjó og er það nú undir frystihúsbyggingu, líklega að mestu eyðilagt.

Útihús og túngarðar

Útihús eru yfirleitt langstærsti minjaflokkurinn á hverju svæði, en þau eru víðast horfin, hafa verið sléttuð undir tún eða horfið undir nýrri byggingar. Í Þorlákshöfn eru skráð fimm útihús, og eru þau öll merkt á túnakorti frá 1917. Þau hafa flest staðið á því svæði þar sem er í dag aðal hafnarsvæði og íbúðabyggð Þorlákshafnar, og sjást engin ummerki um þau lengur. Tvö útihús hafa þó staðið á eða nálægt því svæði sem er afmarkað sem hverfisverndarsvæði í aðalskipulagi. Hins vegar sáust þau ekki 1999, hugsanlega vegna fannfergis. Líklegt er að útihús hafi verið tengd þeim tómthúsum sem stóðu á svæðinu sem merkt er sem hverfisverndarsvæði í aðalskipulagi, en ekki fundust neinar heimildir um þau.

Túngarðahleðsla var mikilvægur hluti af túnabótum á 19. öld og á það einnig við um Þorlákshöfn. Leifar af tveim túngörðum [548:009], sem eru báðir um 170 m

langir eru sunnan við gatnamót Nesbrautar og Egilsbrautar. Báðir garðarnir liggja norðvestur-suðaustur, sá nyrðri er nokkurnvegin beinn, en sá syðri sveigist til suðvesturs. Báðir þessir garðar virðast vera hlaðnir eingöngu úr torfi, en ekki er að sjá nein merki um grjót í hleðslunum. Ekki er hægt að tengja þessa garða við tún teiknað á túnakort frá 1917. Hugsanlegt er að þessir garðar afmarki eldri tún, eða að tún Þorlákshafna hafi verið skipt.

Tún og garðar

Þó að tún séu ekki mannvirki í venjulegum skilningi eru þau þó til orðin af mannavöldum og með aðferðum lífefnafræði og fornvistfræði má fá gömul tún til að gefa vísbendingar um sögu jarðræktar. Langflest heimatún á Íslandi eru enn í fullri notkun og hafa verið sléttuð margsinnis með stórvirkum vinnuvélum og á þau hefur verið borinn ólífrænn áburður um árabil. Tún sem orðið hafa fyrir slíku hnjaski henta verr til rannsókna og því er mikilsvert ef hægt er að finna tún sem eru að mestu ósnert af tækni 20. aldar. Tún Þorlákshafnarbæjarins er að mestu undir byggingum á aðal íbúðar- og hafnarsvæðinu. Þó er hluti af því á svæðinu sem merkt er sem hverfisverndarsvæði í aðalskipulagi.

Heimildir benda til þess að garðarnir sem lýst er hjá Erlendarkoti [548:029] séu leifar kálgarða, en að kotið hafi staðið á lóðinni við Egilsbraut 6, og á túnakorti frá 1917 eru merktir matjurtagarðar á þessu svæði. Á túnakorti eru einnig merktir matjurtagarðar fyrir sunnan bæjarstæðið á Þorlákshöfn.

Stekkir og kvíar

Einungis eru leifar af einum stekk í landi Þorlákshafnar, Réttarstekk [548:020]. Leifar hans eru austan við Nesbraut þar sem hún beygir til suðurs. Þessi stekkur er í mikilli hættu vegna framkvæmda á svæðinu.

Beitarhús og sel

Þorlákshöfn hafði sel í landi Breiðabólstaðar.¹⁴ Rústir Þorlákshafnarsels [ÁR-544:044] undir Votabergi á Hellisheiði eru á skrá yfir friðlýstar fornleifar.¹⁵ Ekki eru nein sel í landi Þorlákshafnar sjálfrar.

Vatnsból

Þrír brunnar eru skráðir í landi Þorlákshafnar og eru þeir allir merktir inn á kortið *Húsaskipun um 1916 í Sögu Þorlákshafnar*. Aðeins einn þeirra sést nú á yfirborði [548:046]. Í *Jarðabók* frá 1706, stendur um vatnsból í Þorlákshöfn “Vatnsból er gott með fjöru, en ónýtt ella.”¹⁶

Kuml og kirkjugarðar

Engin kuml eru þekkt í Þorlákshöfn. Ekki eru heldur neinar sagnir um dysjar, eða örnefni sem gætu bent til legstaða.

Kirkja var í Þorlákshöfn til um 1800. Hefur hún staðið norðan við bæjarhúsin. Við framkvæmdir á því svæði árið 1951 komu í ljós 4 grafir, og kom Gísli Gestsson safnvörður þá á staðinn og kannaði aðstæður. Beinir sem komu upp þá voru grafin aftur á sama stað, en dýpra.¹⁷ Árið 1962 varð aftur jarðrask á því svæði þar sem kirkjugarðurinn stóð, og þá voru beinir sem komu upp flutt í kirkjugarðinn á Hjalla.

Leiðir

Fimm leiðir eru skráðar á landi Þorlákshafnar. Þær helstu eru Lyngheiðarvegur sem lá í stefnu á Hnúk á Selvogsheiði, Hafnargata, sem lá frá Breiðabólstað til Þorlákshafnar, Selvogsgata, sem lá frá Þorlákshöfn út í Selvog og gata að Hrauni.

¹⁴ Ö-Breiðabólstaður, 1968

¹⁵ Ágúst Georgsson, 1990.

¹⁶ JAM, 1990.

¹⁷ Gísli Gestsson, 1951.

Allar þessar leiðir eru merktar inn á örnefnakort fyrir Þorlákshöfn, þær þrjár síðastnefndu eru skráðar á fleiri en einni jörð.

Sjö vörður eru skráðar í Þorlákshöfn. Ein þeirra, Hafnarvarða [548:021], var mið, Smalavarða [548:025] mun ekki hafa staðið við neina götu, en allar hinar marka leiðir.

Aðrar samgönguminjar á landi Þorlákshafnar er sæluhúsið sem Gísli Eyólfsson reysti á Óseyri til þess að hýsa ferðamenn sem fóru með Óseyrarferjunni.

Verminjar

Þrír minjastaðir eru skráðir sem verbúðir í Þorlákshöfn. Hraunbúðir [548:048] eru einu verbúðaminjarnar sem sjást enn á yfirborði. Verbúðir við Suðurvör [548:011] og Norðurvör [548:012] eru skráðar sem þyrpingar enda erfitt að staðsetja einstakar búðir. Engin þeirra sést á yfirborði í dag vegna bygginga á hafnarsvæðinu, en á korti *Húsaskipun um 1916 í Sögu Þorlákshafnar* eru merktar 18 verbúðir á Suðurvör og 12 á Norðurvör.

7. kafli. Verndun og kynning á fornleifum í Þorlákshöfn

Þó mikið rask hafi verið í Þorlákshöfn á 20. öld, einkum á hafnarsvæðinu, er hlutfallslega mikið eftir af fornleifum þar. Þessar fornleifar eru margar sérstæðar og væri full ástæða til að vekja athygli ferðamanna á þeim. Aðstæður til rannsókna eru einnig góðar í Þorlákshöfn og þar væri hægt að svara mörgum áleitnum spurningum um sögu lands og þjóðar, sérstaklega um þróun og viðgang útgerðar og verslunar.

Engar fornleifar í Þorlákshöfn hafa verið teknar á friðlýsingaskrá en lagt er til að unnið verði að því að tóftirnar á svæðinu sem merkt hefur verið sem hverfisverndarsvæði í aðalskipulagi og tóft Hraunbúða verði friðaðar.

Full ástæða væri til að gera minniháttar fornleifarannsóknir á garðlögum og bæjarstæðin á hverfisverndarsvæðinu í því skyni að tímasetja leifarnar og auka þekkingu á útliti og hlutverki þeirra.

Nauðsynlegt er að gera ráðstafanir til að hindra eyðileggingu Hraunbúða eða gera fullnaðarrannsókn á þeim ef leifarnar verða ekki vaðrveittar.

Afmörkun svæðisins austan Nesbrautar sem sérstakt minjaverndunarsvæði er nauðsynlegt framtak, því að mikið er um fornminjar á svæðinu sem þörf er á að vernda. Fyrir utan þær þekktu tóftir sem skráðar eru hér, þá er mjög líklegt fleiri minjar leynist á svæðinu, sem er allt mjög ójafnt. Hinsvegar verður að benda á að þónokkrar minjar eru austan þess svæðis sem afmarkað er, það er túngarðarnir, brunnur og Hraunbúðir, sem eru minjar sem ber að vernda, og þá sérstaklega Hraunbúðir, þar sem þær eru einu sýnilegu minjar um þær fjölmörgu verbúðir sem áður voru í Þorlákshöfn. Hraunbúða er fyrst getið snemma á 20. öld, en búast má við að hún sé reist á eldri leifum. Einnig eru leifar garða Erlendarkots rétt vestan við hverfisverndarsvæðið eins og það er merkt á aðalskipulagskort.

Af minjum á gamla bæjarstæðinu á Þorlákshöfn er Þorlákshóll það eina sem sést á yfirborði, og nausynlegt að varðveita hann, þar sem hann er trúlega að miklu leyti byggður upp af mannvistarleifum, eins og sést t.d. á kortinu *Húsaskipun um 1916* í *Sögu Þorlákshafnar*, þar sem fjárhús er merkt á hólnum. Þó að aðrir hlutar bæjarstæðisins og verbúðahverfa sé að miklu leyti horfnir undir mannvirki, þá þýðir

það ekki að fornleifar séu ekki lengur undir sverði. Því er nauðsynlegt að hafa í huga að allt jarðrask á svæðinu sem merkt er “hættusvæði” á korti 1 getur spillt fornleifum

8. kafli. Niðurlag

Árið 1999 voru allar þekktar fornleifar í Þorlákshöfn skráðar, og flestar þeirra skoðaðar á vettvangi. Um er að ræða tvö aðal fornminjasvæði. Annarsvegar undir aðal hafnarsvæðinu, þar sem að gamli Þorlákshafnarbærinn, og allflestar verbúðirnar og verslunarhúsin stóðu. Þó að minjar séu ekki sýnilegar vegna nýbygginga, þá ber að sýna fyllstu varkárni við framkvæmdir á því svæði, þar sem að fornminjar geta leynst undir yfirborðinu. Hins vegar er svæðið sem samkvæmt verður hverfisverndarsvæði. Þó að langflestar sýnilegar fornminjar í Þorlákshöfn innan þess svæðis, þá eru nokkrir minjastaðir rétt austan og vestan við það, og ber þá sérstaklega að nefna Hraunbúðir. Ráðstafanir þarf að gera til að vernda og rannsaka þær minjar.

9. kafli Heimildaskrá

- Ágúst Georgsson.** (Tók saman). 1990. *Fornleifaskrá. Skrá um friðlýstar fornleifar.* (Fornleifadeild – Þjóðminjasafn Íslands: Reykjavík).
- DI:** *Íslenskt fornbréfasafn I-XVI*, Kaupmannahöfn/Reykjavík 1857-1972.
- ES:** **Einar E. Sæmundssen, Gísli Gíslason & Yngvi Þór Loftsson.** 1998. *Aðalskipulag Ölfushrepps 1997-2009.* (Landmótun HF: Reykjavík).
- GG:** **Gísli Gestsson.** 1951. *Þorlákshöfn.* (Óprentuð skýrsla í Þjóðminjasafni Íslands: Reykjavík).
- JÁM:** *Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalín* 1-11, Kh. 1913-43; 12-13 Rv. 1990.
- JJ:** **J.Johnsen.** 1847. *Jarðatal á Íslandi.* (Kaupmannahöfn).
- SP:** **Sigurður Þorsteinsson.** 1938. *Þorlákshöfn.* (Ísafoldarprentsmiðja H.F: Reykjavík).
- SH:** **Skúli Helgason.** 1988. *Saga Þorlákshafnar til loka áraskipaútgerðar I-III.* (Örn og Örlygur HF: Reykjavík).
- Ö-Breiðabólsstaður:** Örnefni í Vindheimum og á Breiðabólsstað. Eiríkur Einarsson skráði, 1968.
- Ö-Hlíðarendi:** Örnefni í Hlíðarenda. Eiríkur Einarsson skráði, 1968.
- Ö-Kort:** Örnefnakort Þorlákshafnar. Eiríkur Einarsson gekk frá, 1969.
- Ö-Litlaland:** Örnefni í Litlalandi. Eiríkur Einarsson skráði, 1968.
- Ö-Þorlákshöfn:** Örnefni í Þorlákshöfn. Eiríkur Einarsson skráði, 1968.